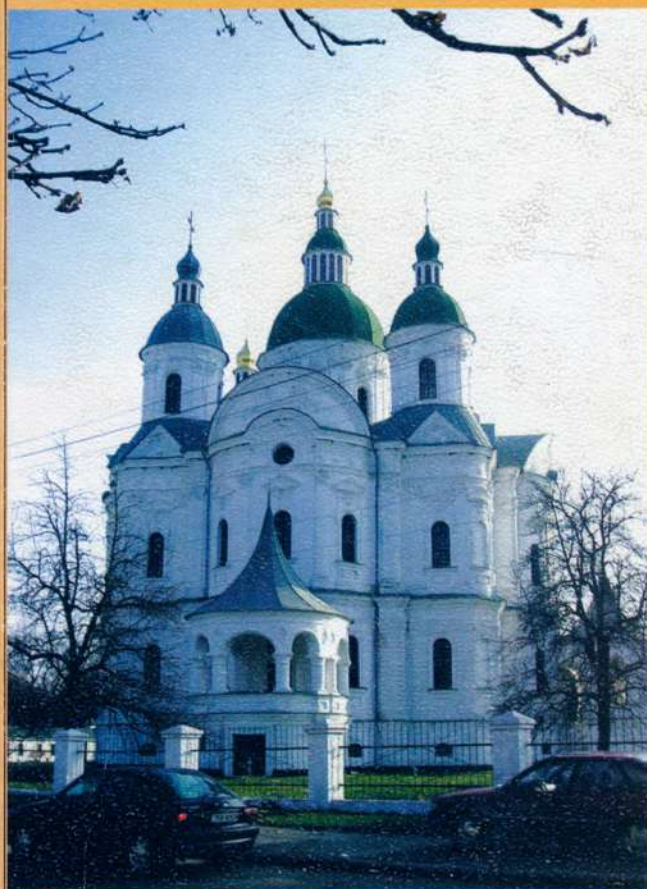

2

2005

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

У НОМЕРІ:

Тадеуш СРОГОШ
«Страшний Юзеф» – генерал Юзеф Габріель Стемповський і його боротьба з гайдамаками у 1768–1771 рр.

Василь ЯРЕМЕНКО
«Людей і... не прокляв!» (до проблеми Шевченкового трактування теодицеї)

Павло ГАЙ-НИЖНИК
Вихід України з російської рубльової зони у 1918–1919 рр.

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
І КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ**

**ВИХІД УКРАЇНИ З РОСІЙСЬКОЇ РУБЛЬОВОЇ
ЗОНИ У 1918–1919 рр.**

**(державний, громадсько-політичний і фінансово-
економічний аспекти реформи)**

Павло ГАЙ-НИЖНИК

Після проголошення самостійності УНР IV-м Універсалом на початку 1918 р. і вигнання більшовицьких окупантів (згідно з Берестейським договором, за допомогою німецьких і австро-угорських військ) з України, перед урядом Центральної Ради постало питання відновлення соціально-політичної стабільності в країні, ліквідації господарської розрухи, відновлення ладу у грошовій сфері тощо. На той час важливим аспектом фінансового стану в Україні були російські рублі, які вільно поступали в український грошовий обіг і були законним платіжним засобом на її терені.

На час прибуття Ради Народних Міністрів УНР до столиці 2 березня 1918 р., українська фінансова система і грошове господарство перебували у повному безладі. До її дестабілізації безпосередню «причетність», окрім інших як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, мали й російські грошові знаки – рублі. Прирівнення їхньої вартості до карбованця було узаконено Центральною Радою 6 січня 1918 р. [1, 91; 2, 35]. Таким чином, поряд із національними грошовими знаками – карбованцем і (з 1 березня 1918 р.) гривнею – російський рубль, курс якого вже кілька років поспіль нестримно падав, фактично був офіційною грошовою одиницею Української Народної Республіки. Такою законодавчою легалізацією рубля і прив'язкою його до національної валюти уряд Центральної Ради зробив надзвичайну з економічної точки зору фінансово-політичну помилку.

Світова війна розхитала російську фінансову систему практично до самих підвалин, а революції 1917 р. довершили її руйнування. Маса російських кредитових білетів у обігу, наприклад, з 1 січня 1917 р. на 1 січня 1918 р. зросла з 9 млрд. 103 млн. до 25 млрд. 461 млн. руб. Протягом 1917 р. у ньому додатково з'явилося нічим не забезпечених грошових знаків ще на суму у 16 млрд. 358 млн. руб. [3, 27]. Девальвація рубля відбувалася чи не щоденно. За підрахунками проф. А. А. Вольського та директора Державного банку і Державної скарбниці УНР М. І. Кривецького (станом на 29 грудня 1917 р.) загальноросійські державні борги зросли за час війни з 8 млрд. 858 млн. 054 тис. руб. на 1 січня 1913 р. до 27 млрд. 027 тис. руб. на кінець грудня 1917 р., а нічим не забезпечених російських паперових грошей було випущено на суму близько 12 млрд. руб. Паперово-грошова інфляція призвела до небаченого падіння вартості рубля, який наприкінці грудня 1917 р. оцінювався у 15 коп. у відповідності із золотим запасом Держбанку Росії і лише у 7 коп. золотом по відношенню до охопленого шаленою спекуляцією товарного ринку [4, 25]. Вартість рубля падала і на європейському ринку. Наприклад, якщо на Стокгольмському валютному ринку в січні 1917 р. за 100 рублів давали 192 шведські крони, то у грудні того ж року їхній паритет становив вже 44 крони, а на 1 січня 1918 р. котирування чека на рублі взагалі було офіційно припинено [3, 27].

Рівновартісне ж номінальне співвідношення рубля з карбованцем загрожувало падінням української грошової одиниці у гіперінфляційну прірву, в яку її потягне рубль. Вже наприкінці 1917 р. А. Вольський і М. Кривецький у доповіді урядові УНР «Про фінансово-економічні перспективи Української Республіки» намагалися переконати тогочасних провідників держави, що «для піднесення курсу українських паперових грошей, перш за все, необхідно відмежувати Україну від впливу російських грошей, курс яких буде, безсумнівно, падати. Україна не буде в силах зупинити падіння рубля» [4, 43]. Проте, УНРівські можновладці не почули цих попереджень.

Тим часом більшовики ще більше активізували через Наркомат фінансів РРФСР політику «дешевих» грошей і розпочали динамічний випуск нічим не забезпечених паперових грошових знаків у необмеженій кількості. Значна частина цієї грошової маси, безперешкодно перебуваючи у обігові на українському ринкові і, нарощуючи свою кількість, підривала вітчизняну господарську та фінансову системи та сприяла розкручуванню інфляційних процесів. За підрахунками голови установленої при Генеральному Секретарстві фінансів (пізніше Народне Міністерство фінансів) УНР особливої наради з фінансово-економічних питань С. І. Соколовського, обсяг проникнення в березні-квітні 1918 р. російських грошових знаків в Україну становив 15 млн. руб. на день [6, 42]. При цьому, тільки на 1 січня 1918 р. вартість золотого довоєнного рубля, порівняно з 1 січня 1917 р., (згідно із всеросійським індексом статистики) збільшилася з 2,93 до 20,46 одиниць [5].

Більшовики були переконані, що грошове господарство повинно бути знищене разом з буржуазним ладом в суспільстві.¹ Перед Україною, таким чином, постала нагальна потреба відмежуватися від загрози гіперінфляційної кризи. Серед вітчизняних економістів дедалі частіше лунали рішучі вимоги розриву української фінансової системи з рублем. Професор

М. Туган-Барановський, наприклад, виступаючи за таке відокремлення, зауважував, що цього потребують «навіть не політичні, а надзвичайної ваги і принуки економічні інтереси українського народу. І стягаючись цим, зволікати, гаяти час не можна: кожен місяць утайки погіршує становище і все більше утруднює рятунок України од того фінансового провалля, в яке летить світська Росія» [21].

14 квітня 1918 р. Центральна Рада змушена була поставити це питання на обговорення на другому засіданні спеціальної фінансово-економічної наради, яке відбулося під головуванням С. Соколовського, проте учасники зібрання так і не винесли остаточного рішення з приводу ставлення до рубля [6, 40-43]. У російському ж обігу з передвоєнних часів до 1 листопада 1917 р. сума грошей збільшилася від майже 1 млрд. 600 млн. до 20 млрд. руб., а на кінець квітня 1918 р. їх було вже близько 40 млрд. руб. [7, 126]. Альтернативи, крім шляху на розрив з російським рублем, в Україні, безумовно, не було. Проте урядові Центральної Ради розв'язувати цю проблему вже не судилося. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот на чолі із правими силами, внаслідок якого УНР було повалено і проголошено Українську Державу у формі Гетьманату П. Скоропадського.

10 травня 1918 р. гетьманський міністр фінансів А. К. Ржепецький на з'їзді кадетської партії у Києві заявив, «що створити добробут в Україні за теперішніх умов можливо тільки відокремившись від Росії». При цьому міністр вказав на стратегічну мету свого відомства, яка полягала в тому, що «ми зобов'язані створити свою грошову систему»[8]. «Розлучення» з російською валютою нова консервативна влада передбачала здійснювати поступово і планомірно, на цивілізованому рівні.

Готуючись до антиросійської валютної реформи, уряд Ф. А. Лизогуба доручив кредитовій канцелярії Міністерства фінансів підрахувати приблизну загальну кількість рубльової грошової маси, що оберталася в Україні. За її даними, на червень 1918 р. на українському ринку перебувало в обігу російських грошових знаків: номіналом у 500 руб. – на 200 мільйонів, 100 руб. – на 110 млн., 50 руб. – на 37 млн. руб., 25 руб. – на 740 млн., 10 і 5 руб. – на суму по 555 млн., 1 та 3 руб. – на 430 мільйонів. З них царських грошей оберталося 3 млрд. 647 млн., думських і керенок – 5 млрд. 800 млн., серій – 1 млрд., а загалом – 10 млрд. 447 млн. руб. [6, 45].

Павло Скоропадський з цього приводу згадував: «В перший період гетьманства Ржепецький і я намагались якомога швидше відмовитися від російських грошей. Пам'ятаю, це передбачалося зробити в середині липня. Операція була надзвичайно складна, позаяк вимагалось накопити попередньо близько мільярда українських грошей для того, щоб безперешкодно зробити обмін російських грошей на українські» [9, 193–194]. До цього терміну міністру фінансів А. Ржепецькому слід було підготувати міністерські структури для спроможності проведення грошової реформи і створення національної фінансової системи: необхідно було підібрати працездатний склад урядовців та дієздатний відомчий апарат, «без котрого, – за словами Гетьмана, – задовільно нічого не можна було провести» [9, 194], створити Державний банк і відновити діяльність його контор та відділів, підготувати на законодавчому рівні до емісії достатню кількість національної валюти, яка б могла замінити необхідну в обігу

вилучену рубльову грошову масу тощо. Таку підготовку, на нашу думку, було в основі своїй завершено із закінченням липня 1918 р.

З травня по серпень 1918 р. в Україні практично було закладено функціональну, апаратну, кадрову, побутову й адміністративну базу для подальшого налаштування органів фінансового управління країною, що давало можливість з наступного місяця (серпня) приступити й до їх розбудови та перших заходів у здійсненні фінансової реформи в державі. 31 липня 1918 р. міністр фінансів А. Ржепецький іде у короткотривалу відпустку, а його на цей час заступає товариш (заступник) міністра Г. Курило [10]. Цей факт побічно також свідчить, що на межі липня-серпня в Українській Державі було пройдено певний етап формування й структуризації фінансової адміністрації країни.

Тим часом, влітку 1918 р., у періодичних виданнях з'явилися численні публікації з вимогами позбавлення національних фінансів від негативного впливу російського рубля. В тому чи іншому вигляді пропозиції ці висувалися представниками найрізноманітніших верств суспільства. Питання усамостійнення українського фінансового господарства виникло і під час роботи з'їзду Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (Протофісу), який тривав у травні 1918 р. у Києві. 17–18 травня 1918 р. відбулися засідання секцій. Серед їхніх резолюцій були й тези авторитетів економічної науки тих часів.

Наприклад, проф. Яснопольський з приводу відокремлення української грошової системи від впливу рубля обмежився лише загальними фразами про те, що «для встановлення основ для таких кардинальних питань... необхідно, щоб голос громадсько-економічних сил був попередньо вислуханий урядом» [11, 6]. Його колега, проф. Білімович пропонував, як захід для попередження напливу рубля з РРФСР, «встановити на мирних переговорах України з Великоросією, шляхом взаємної угоди, норму подальшого друку російського рубля», а з питання запровадження окремої грошової системи висловився, що «з огляду першочергової важливості, складності і недостатньої розробки питання — передати його у постійно діючий орган Союзу [мався на увазі *Протофіс* – П. Г.-Н.] для можливо спільного його розгляду з доведенням підсумків до відома в Міністерство Фінансів» [11, 4]. Як бачимо, промисловці, банкіри, торговці та наукові мужи, які співчували поглядам діячів Протофісу, у травні 1918 р. не виявили якоїсь конкретної позиції стосовно проблеми рубля на українському фінансово-господарському просторі.

Разом з тим всі усвідомлювали, що це питання вимагає якнайшвидшого вирішення. Так, «Одеський листок» 30 червня 1918 р. відзначав, що «причиною дорожнечі та грошової спекуляції є паперовий потоп грошей. Більшовики продовжують друк грошей у всіх друкарнях Москви. Спекуляція на гроші набере ще більших розмірів, як буде вільний переїзд з Росії. Щоб запобігти повному банкрутству, уряд України мусить вжити відповідних заходів: а) не допустити напливу керенок з півночі; б) усталити курс грошей, які є у обігові». В свою чергу, в уманському часописі «Союз» зазначалося, що «одним із заходів поліпшення становища є утворення на Україні своєї валюти з тим, щоб російські гроші були визнані іноземною валютою і не мали сили обов'язкового грошового знаку» [22]. Натхненник

створення Україною власної грошової системи проф. М. Туган-Барановський заявив через пресу, що «це повинність найперша і невідкладна українського фінансового відомства. Воно мусить, не гаючись анітрохе, взятись до реформи української грошової системи й збудувати її на нових основах, порвавши зв'язок між карбованцем і російським рублем» [21].

У серпні з'ясувалася позиція великих промисловців та фінансистів, які були об'єднані у Протофісі й загалом дотримувалися проросійських, проте, зрозуміло, антибільшовицьких поглядів. Позицію цю виклав у статті під заголовком «До питання про Українську грошову систему» проф. Я. Діманштейн [12, 5–6]. Він, зокрема, зазначив, «що поява незалежної української держави зовсім не явилася результатом проникнення у широкі маси населення нової національно-державної ідеї, не явилася результатом об'єктивного історичного процесу». Автор стверджував, «що політичне відокремлення України від Росії є результатом переходу влади в Росії до рук революційної демократії і, зокрема, до рук більшовиків», а, отже, «ніяке об'єднання з Росією немислиме до тієї пори, поки при владі залишається більшовицький уряд». Виходячи з таких переконань, він пропонує «наполягати на збереженні всеросійської грошової одиниці, тому рубль повинен залишатися основою нашої грошової одиниці і не може і не повинен бути замінений іншою одиницею, сталість якої не може бути рішуче нічим гарантована» [12, 6].

Передбачаючи подальше падіння курсу рубля в Росії до нуля (вказуючи, що вже на той час там друкується понад 150 млн. руб. на добу) і сподіваючись зберегти його відносну вартість в Україні, Я. Діманштейн закликав непримиримо боротися з більшовизмом в усіх областях, а отже й з більшовицькими грошовими знаками. Для цього автор пропонував, перш за все, запровадження «власного українського рубля,² по можливості у дрібних грошових знаках. Для більшовицьких грошей потрібно було встановити термін, після якого вони втрачали б право ходіння, причому, українська держава мала б здійснювати протягом цього терміну їхній обмін на український рубль. Стосується це лише знаків уряду Керенського тисячорубльової вартості, 250-рубльової, 40 і 20 рубльової. Для так званих романівських грошей не потребується рішуче ніяких обмежень у праві їхнього ходіння» [12, 6]. Я. Діманштейн пропонував протидіяти проникненню більшовицьких рублів в Україну усіма можливими засобами та сконцентрувати торгівлю з Росією виключно в руках держави й звести її до натурального товарообміну.

За відмежування від рублів виступила і переважна більшість з'їзду кооперативних інструкторів, що відбувся у Києві влітку 1918 р. під головуванням М. Туган-Барановського. Незважаючи на те, що частина делегатів доводила неспроможність усамостійнення національної валюти і фінансової системи за відсутності золотого запасу, більшість підтримала проф. М. Туган-Барановського. Він, зокрема, заявив, що теорія необхідності золотого запасу є застарілою, а, отже, розрив з російськими грошовими знаками не лише можливий, але й необхідний. З добре аргументованою доповіддю про необхідність унезалежнення від рубля української валюти виступив Л. Бобир-Бухановський, після чого було ухвалене рішення активно висловити думку кооператорів [1, 211]. З'їзд просив Управу Українського

Центрального Кооперативного комітету (УЦКК) звернутися до уряду з меморандумом про необхідність усамостійнення української грошової одиниці [2, 15].

На нараді УЦКК, яку скликав її голова Б. Мартос, крім представників провідних кооперативних установ, були присутніми й вітчизняні економісти: професори Л. Яснопольський, С. Остапенко, В. Тимошенко. Думку противників відмежування знову висловив Л. Яснопольський, який стверджував, що у цьому випадкові вартість української валюти неодмінно впаде до нуля. Проте кооператори підтримали проф. С. Остапенка, який доводив протилежне. Після наради Управа УЦКК подала урядові Гетьмана відповідний, докладно аргументований, меморандум про необхідність проголошення українських грошей єдиним платіжним засобом в Україні [2, 15].

Нагальну потребу звільнення вітчизняної фінансової системи від російський грошових знаків проф. М. Туган-Барановський згодом пояснював так: «Справа такого заходу була обумовлена необхідністю, бо у Росії в оберті паперових грошей на суму біля 1600 млн. рублів перед [Першою світовою] війною, їх збільшилося на 1 листопада 1917 р. у суму 20 млрд. рублів, а на травень 1918 р. їх стало вже приблизно на 40 млрд. рубл[ів]. Інакше кажучи, збільшення кількості грошей за умов не збільшення кількості товарів викликає знецінення їх вартості і, відповідно, підвищення вартості товару. Перекочування цих «грошей» в Україну загрожувало підняттям у ринку країни цін і одночасно знецінення національної грошової одиниці» [7, 126]. Тим часом курс царського рубля, що вільно перебував у обігові, у Німеччині знизився з 1,33 $\frac{1}{2}$ марки до 1,23 марки (на 27 травня 1918 р.), і потім падав майже кожного дня на 8 пфеніга так, що на середину червня він складав вже 1,14 марки, а думський рубль котувався ще на 15 пфенінгів нижче [23]. До серпня 1918 р. падіння кредитового рубля, наприклад, вартістю у 5 руб. золотом, досягло приблизно 35 простих рублів [13, 7].

Справа виходу України з рубльової зони виявилася не з легких і вимагала низки послідовних кроків. 27 липня 1918 р. Міністерством фінансів (за № 39) було випущено *Обіжник в справі помішування в %% папери Української Держави всіми кредитовими установами України відчислень, які робляться з 1/1 1918 р.*, яким цим установам, «відчислення, які робляться з 1/1 1918 року, в свої капітали, які згідно з уставами цих кредитових установ предписувалось держати в Державних або Правительством гарантованих %% паперах, належать поміщати в %% папери Української Держави, а до часу випуска останніх на своїх біжучих рахунках в Державному або приватних банках» [14].

Частково перешкодити вільному й безперервному проникненню рублів мав на меті Закон про обмеження ввезення на Україну російських грошових знаків, підготовлений 23 липня і затверджений Гетьманом 14 серпня 1918 р. [6, 194–195]. Законом заборонялося ввезення на терен Української Держави п'ятивідсоткових зобов'язань і білетів російської Держскарбниці. Ввезення ж російських державних кредитових білетів і розмінних скарбових знаків допускалося лише сумою не більшою за 10 тис. руб. на особу. Якщо кордон перетинався сім'єю, то її голові дозволялося взяти з собою не більш ніж 10 тис. руб., а решті членам родини – не більше 2 тис. руб. на кожного, з умовою,

однак, що їхня загальна сума не має перевищувати 20 тис. руб. на одну сім'ю. При перетині кордону (при виїзді з Росії) українським громадянам дозволялося брати з собою російських грошових знаків на суми, що не перевищували б зазначені вище, але на одну сім'ю їхня норма становила не більш ніж 100 тис. руб. При цьому родини, які мали при собі подібні суми, повинні були пред'явити посвідчення від українського консула про те, що ці грошові накопичення є результатом ліквідації майна даної сім'ї. Кожна окрема особа мала право взяти з собою купони від відсотків російських державних паперів поточних термінів або тих, що закінчились, на суму не більшу від 250 руб., а для сімей кількість таких купонів не повинна була перевищувати 500 руб. на кожну родину. У випадкові ж, якщо в поштових відправленнях або посылках, а також у осіб, що перетинали кордон, виявляли зобов'язання або білети російської Держскарбниці, то вони конфісковувалися до скарбового прибутку Української Держави. Так само вилучалися російські кредитові білети, купони від російських відсоткових паперів і скарбові розмінні знаки у сумах, що перевищували вищезазначені обмеження [6, 194–195]. Втім, закон цей не дав якихось суттєвих результатів і, перш за все, через прозорість україно-російського кордону, недостатню чисельність й розгалуженість мережі митних та кордонних пунктів, які тільки-но почали встановлюватися, а також через невідповідність і недостатню чисельність загонів кордонної охорони.³

Восени (жовтень-листопад) 1918 р., крім того, наближалися терміни виплат по російських п'ятивідсоткових короткострокових облигаціях [1, 219]. Перед гетьманським урядом виникло питання ставлення до цих «грошей» і сплати по них відсотків. Ще 3 травня 1918 р. [14] українським Міністерством фінансів було видано постанову, якою встановлювався порядок одержання авансів в рахунок відсотків по паперах цих позик [15, 25]. Згідно з вищевказаною постановою, установам Держбанку, скарбницям і державним ощадкасам дозволялося видати «під забезпечення паперів, прийнятих іми на хоронення і по другим операціям, безпроцентові аванси в розмірі сум причитаючихся по купонам минулих строків» [15, 25]. Зазначена пільга (як кваліфіковано це рішення законодавчим актом) поширювалася лише на ті папери, які б здавалися вищезгаданим установам не пізніше 1 листопада 1918р.⁴

Такі ж «пільги» поширювалися і на папери, що до зазначеного терміну були здані для зберігання або по інших операціях до приватних закладів, однак, в такому випадкові Держбанк мав право вимагати передачу йому самих паперів на зберігання. Такі папери підлягали, у випадку бажання власника повернути їх, видачі «зо всіма бувшими при них купонами строків після 1 Вересня 1918 року, при умові уплати сум, получених як-би авансів в рахунок процентів» [15, 25]. Невдовзі, 29 серпня 1918 р., у офіційному оголошенні Міністерства фінансів тримачам облигацій повідомлялося, які цінні папери підпадають під дію вказаної постанови, а саме: п'ятивідсоткові зобов'язання російської Держскарбниці, які раніше приймалися нарівні з кредитовими білетами до всіх сплат з купонами не пізніше 1 вересня 1918 р.; п'ятивідсоткові внутрішні позики I і II випусків 1905 р. та III випуску 1908 р.; п'ятивідсоткові позики 1914 і 1915 рр., II внутрішня п'яти з половиноювідсоткова 1915 р., такі ж військові позики 1914, 1915 і 1916 рр. та

п'ятивідсоткова «позика волі» 1917 р. [14]. Основний зміст оголошення містився в його останньому реченні, яким повідомлялося, що постанова від 3 травня 1918 р. «зістається в силі, але з огляду на приближення 1-го вересня 1918 року, необов'язкові до прийому в платежі, як громадянами по-меж ними, так і установами» [14].

Майже через місяць після дня виходу вказаного оголошення, 28 вересня, П. Скоропадський затвердив *Закон про видачу авансів в рахунок відсотків з паперів тих позик, що випущено або гарантовано колишнім російським урядом і яким встановлювався порядок їх одержання* [16]. Фактично, цей закон достеменно дублював постанову Міністерства фінансів від 3 травня 1918 р., з додатком лише останнього (IV) пункту, яким вказувалося, що особи, винні у поданні до Держбанку «завідомо неправдивих відомостей про відсоткові папери, які переходять *[тобто, зберігаються – П. Г.-Н.]* в банках», засуджуватимуться до покарання [16]. Пізніше, 25 жовтня 1918 р., Гетьман затвердив ухвалу урядом 19 жовтня [17, 19] (Журнал Ради Міністрів від 19 жовтня 1918 р.) *Постанову про зміну п. 3 Закону від 28 вересня 1918 р.*, якою міністрові фінансів надавалося право продовження терміну для заяви Держбанкові вищезгаданих паперів, які були прийняті на збереження чи по інших операціях комерційними банками [18].

Постійний непідконтрольний вплив в Україну подібних короткострокових зобов'язань російської Держскарбниці змусив уряд вдатися до заходів, що мали за мету перешкодити збільшенню кількості п'ятивідсоткових облігацій, які оберталися як платіжний засіб за законом УНР від 4 грудня 1917 р. [6, 44]. 2 жовтня урядом було схвалено (Журнал Ради Міністрів від 2 жовтня 1918 р.) внесений А. Ржепецьким *Законопроект про обов'язкове представлення в установи Державного банку для штемпелювання 5% зобов'язань Російської Державної скарбниці* [17, 3 зв.]. 4 жовтня 1918 р., після затвердження його Гетьманом, цей проект набув силу закону [19]. Отже, як зрозуміло із самого заголовку, всі п'ятивідсоткові короткострокові російські облігації підлягали штемпелюванню. Крім того, цим законом скасовувалося право таких облігацій на обіг нарівні з грошовими знаками, хоча й безпосередня, чисто облігаційна, платіжна сила їх (проштемпелюваних) в межах Української Держави зберігалася [6, 44, 111]. Закон від 4 жовтня 1918 р., в свою чергу, доповнило розпорядження міністра фінансів про строк представлення всіх п'ятивідсоткових зобов'язань російської Держскарбниці до Українського Державного банку на штемпелювання, що з'явилося у пресі 16 жовтня 1916 р. Розпорядженням зазначалося, що в тих місцевостях, де немає установ Держбанку, названі зобов'язання можуть вноситися до місцевих скарбниць, які мали пересилати їх до належних інституцій Держбанку власним розпорядженням, а «граничним строком для представлення зобов'язань до штемповання призначається 15 листопаду 1918 року» [19].⁵ До цього додавалося, що «зобов'язання, які не будуть представлені до 15 листопаду 1918 року, для накладання на них штемпів, до інституцій Державного Банку або не будуть внесені до того ж строку до Скарбниць, не будуть прийматись в платіжі урядовими касами і не будуть обов'язковими до обігу між приватними особами» [19]. Таким чином, уряд Гетьмана, крім спроби перешкодити впливу таких 5% зобов'язань з Росії і виводу їх з грошового обігу в Україні,

визнавав викуплені своїми громадянами російські облигації власними державними зобов'язаннями, але на невизначений термін відкладав їхнє погашення. Штемпелюванням, як цілком слушно вважає С. Кікта, було практично здійснено реєстрацію (як засвідчення їх дійсності) визнаних ним облигацій і конкретизовано обсяг державного зобов'язання перед громадянами-ввірителями [1, 121].

Наступним кроком реформи грошового обігу став вихід 5 листопада 1918 р. *Закону про надання міністрові фінансів права видавати постанови про обов'язкове пред'явлення до обміну російських кредитових білетів вартістю у 250 руб.* [6, 44]. В ту пору зовнішньополітична ситуація в Європі навколо України, та й у ній самій, докорінно змінилася, що надало нового натхнення і певних важелів впливу на владу «єдиногоделітцям». Сучасник виходу вищевказаного закону Л. Неманов згадував, що «при своїй появі він викликав бурю у всьому російському друці Києва, позаяк він з'явився в момент розгрому Німеччини, появи союзників [маються на увазі країни Антанти – П. Г.-Н.] у Румунії, успіхів добровольчої армії [генерала А. Денікіна – П. Г.-Н.], коли всі почали дивитися на Україну, як на П'ємонт у справі відродження Росії» [6, 45].

Тиск на П. Скоропадського посилювався з усіх боків, у тому числі й з боку окремих членів уряду. Втім, незважаючи на такі обставини, 7 листопада уряд Ф. Лизогуба, між інших законопроектів, все ж таки ухвалює (Журнал Ради Міністрів від 7 листопада 1918 р.), за винятком однієї (VI) статті, внесений міністром фінансів *проект Закону про обов'язкове пред'явлення до обміну російських кредитових білетів вартістю у 250 руб.* [17, 32], який наступного дня було затверджено Гетьманом [6, 45]. Згідно з вищевказаним законом, російські грошові знаки вартістю у 250 руб. підлягали обміну на ті, «що мають законне ходіння на території України», в установах Держбанку, Держскарбниці, державних ощадних касах та інших закладах, за вказівками міністра фінансів. Крайній термін обміну встановлювався міністром фінансів, після чого рублі цієї вартості «позбавляються права ходіння на території України і перестають бути обов'язковими до прийому у платежі, як між приватними особами, так і у всіх грошових рахунках скарбниці» [6, 197]. При обміні зберігалася чинність правила про обмін старих («ветхих») кредитових білетів на нові. Міністр фінансів також мав встановити порядок обміну (що здійснювали каси), величину суми, вище якої зазначені кредитові білети не могли бути прийняті до обміну одночасно від однієї особи. Задля здійснення обміну 250-ти рубльових російських кредитових білетів, міністрові фінансів було дозволено випускати кредитові білети і знаки Держскарбниці «вище встановленої законом листопада 1918 року обмежувальної суми» [6, 197]. При цьому слід зазначити, що з огляду на ситуацію, яка склалася на той час в країні, закон цей так і не було видруковано в пресі.

7 листопада 1918 р. урядом було ухвалено також *Законопроект про надання міністрові фінансів права приймати необхідні на його погляд міри до вилучення з обігу цінностей, що мають ходіння у якості грошових знаків* [17, 31 зв.–32], який вже наступного дня затвердив П. Скоропадський [6, 44]. Таким чином, цей закон став черговою ланкою закону від 4 жовтня 1918 р., який об'єднувалися у плані перетворення національної грошової системи.

Через цей закон А. Ржепецький отримав можливість заборонити обіг в Україні і вилучити з нього будь-які купони російських позик і білетів російської Держскарбниці, серій п'ятивідсоткових короткотермінових зобов'язань Російської скарбниці та інших цінних паперів, а також бони, що були випущені різними містами та самоврядуваннями.

Крім того, урядом було прийнято *Закон про припинення ходіння Російських скарбових знаків вартістю в 20 і 40 рублів [тобто, так званих «жеренок» – П. Г.-Н.], а також Розпорядження міністра фінансів про пред'явлення до штемповання кредитових білетів вартістю у 1000 рублів, які, однак, ще не були затверджені П. Скоропадським і не встигли вступити в дію через швидке падіння Гетьманату [6, 44]. Згідно з проектом вищевказаного закону, скарбові знаки у 20 та 40 руб. мали підлягати обміну на українські грошові знаки до 31 грудня 1918 р. з утриманням збору у розмірі десятивідсоткової (10 %) номінальної вартості знака, запропонованого до обміну. Збір цей мав стягуватися і при прийнятті вказаних скарбових знаків у платежі державними касами і державними кредитовими установами. При обміні зберігало чинність правило старих грошей на нові, а також зберігалося право міністра фінансів встановлювати максимальну межу суми, вище якої означені рублі не могли бути обмінені одночасно однією особою. Задля здійснення обміну до 31 грудня 1918 р., міністрові фінансів передбачалося надати право випуску кредитових білетів і знаків Держскарбниці понад передбачену законом від 12 жовтня 1918 р. обмежувальну суму у 2 млрд. 500 млн. крб. Закон мав набути чинності одразу по його затвердженню Гетьманом і бути переданим для виконання міністром фінансів по телеграфу.*

Що стосується міністерського розпорядження про штемпелювання російських кредитових білетів вартістю в 1 тис. руб. (зразка 1917 р.), то воно було дієвим прикладом використання А. Ржепецьким наданого йому відповідного права вищезгаданим законом, ухваленим урядом 7 листопада. Порядок штемпелювання був схожий на правила штемпелювання п'ятивідсоткових російських облігацій, з різницею лише в тому, що в даному випадку тим, хто приніс свої рублі до штампу, здійснення чого вимагало пересилки, мали видаватися особливі іменні квитанції, по яких, не пізніше ніж через два тижні з дня видачі квитанції, поверталися б проштемпельовані кредитові білети. Кінцевим терміном для подачі 1000-рубльових грошових знаків до штемпелювання призначалося 20 грудня 1918 р., з тим, однак, «що білети, не заштемпельовані до 10 грудня 1918 р., з цього терміну перестають бути обов'язковими в платежах між приватними особами і допускаються лише до прийому в платежі і внески до установ Державного банку, скарбниць, державних ощадних кас, а також до приватних кредитових закладів» [6, 195]. Після 20 грудня не проштемпельовані кредитові білети, вартістю в 1 тис. рублів, мали бути оголошені недійсними в Україні. Закони ці, однак, Гетьман затвердити не встиг. Не було затверджено й *Закон про державну грошову одиницю*, яким передбачалося встановити карбованець єдиною національно-державною валютою України.

Необхідність вилучення російських грошей диктувала, перш за все, фінансово-економічна потреба і доцільність. Здійснити заплановані кроки Гетьману та його урядові довелося б навіть за несприятливих політичних умов (які, власне, й склалися восени 1918 р.), адже вартість довоєнного

російського золотого рубля, згідно із всеросійським індексом статистики, падаючи від 1 січня 1917 р. по 1 січня 1918 р. з 2,93 до 20,46 одиниць, на кінець 1918 р. сягнула у знеціненні аж до 164 одиниць [5]. Подібне підтверджується й тим, що 7 листопада 1918 р. урядом було ухвалено доповідь міністра фінансів щодо *Закону про дозвіл вільного вивозу з України за кордон російських грошових знаків і цінних паперів* [17, 32], а 2 грудня 1918 р. [1, 211, 221] Рада Міністрів ухвалила рішення проштемпелювати всі без винятку російські грошові знаки (облігації, купони, рублі, врешті, tutti quanti білетів), стосовно чого Міністерству фінансів були надані відповідні доручення і повноваження.

Для втілення цих задумів у життя, однак, урядові П. Скоропадського історією вже не було відведено ані можливості, ані часу. 14 грудня 1918 р. Гетьманат припинив своє існування. Слід, проте, відзначити, що вищенаведена низка як підготовлених до затвердження Гетьманом, так і введених в дію законодавчих актів, дійсно являли собою розумну, добре продуману й прораховану, планомірно підготовлену і необхідну реформу грошової системи України. Логічного завершення започатковане перетворення вітчизняного грошового обігу, як одного з важливих складових становлення і реформи фінансової системи взагалі, набуло вже за Української Народної Республіки коли Директорією було схвалено 5 січня 1919 р. урядовий *Закон про заборону в Україні обігу російських грошових знаків*.

¹ Так, наприклад, в одній із своїх публікацій тодішній провідний фахівець фінансової думки більшовицької Росії проф. Є. Преображенський таким чином змалював позицію Советів щодо необмеженого випуску нічим не забезпечених паперових грошових знаків: «На наш вік паперового обігу математичних величин вистачить, а не вистачить – їх можна вигадати». При цьому професор передбачав у майбутньому ще й зведення пам'ятника друкарському верстатові, який безмежно друкував гроші, спричиняючи цим руйнацію буржуазного ладу [20].

² На нашу думку, М. Дмитрієнко і О. Лисенко у своїй статті «Національна валюта України (1918–1919 рр.)» [3, 33] невірно розкрили сенс пропозиції Я. Діманштейна, викладаючи його погляди як прагнення «впровадження українського карбованця». Загальновідомо, що на серпень 1918 р. карбованець вже давно було запроваджено. Крім того, автор закликає запровадити конкретно «український рубль», як противагу не російському царському рублю, обіг якого ним вважалося за необхідне зберегти, а рублю «революційної демократії... і більшовиків». До того ж, дотримуючись проросійської імперської позиції, попередньо сам Я. Діманштейн вказав, що рубль «не может и не должен быть заменен другой единицей» [12, 6].

³ Сучасник тих подій Л. Неманов зазначає, що «проникнення російських грошових знаків здійснювалося з двох цілком різних шляхів і причин: з одного боку, завдяки колосальній різниці в ціні продуктів продовольства на Україні і у Великоросії, відбувалася постійна дифузія, яку не могли зупинити ані гетьманські, ані радянські кордони. Життя брало своє. Якщо пуд цукру на Україні коштував 80 рублів, а через кілька десятків верст ціна його доходила до 400 рублів і вище, то ніякі сили не могли перешкодити продуктам іти з України в Великоросію, а грошам – здійснювати цей шлях у зворотному напрямкові. Іншим джерелом появи російських грошей була втеча заможних людей з Радянської Росії на Україну, що особливо підсилювалася на початку червня [1918 р.]. Ніякі митниці не могли вглядіти за тими десятками мільйонів всякого роду коштовностей, які провозилися законними і напівзаконними засобами» [6, 44].

⁴ Попередньо, як видно з проекту закону, терміном здачі призначалося 15 жовтня 1918 р. [15, 25].

⁵ Штемпелюванню підлягали п'ять з восьми облігацій, а саме: номіналами у 1 тис., 5 тис., 10 тис., 25 тис. та 100 тис. руб.; облігації у 500 тис. та 1 млн. руб. не штемпелювалися, очевидно, через те, що термін їхньої виплати закінчився у червні 1918 р. [1, 219, 221]. Штемпелювання проводилося Держбанком у Києві та його конторами і відділами у Бахмуті, Мелітополі, Одесі, Олександрові, Ромнах, Сумах, Харкові, Херсоні та Чернігові [і. 221].

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. *Гнатюшак М.* Державні гроші України 1917–1920 років. – Клівленд, 1974.
2. *Мартос Б., Зозуля Я.* Гроші Української Держави. – Мюнхен, 1972.
3. *Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю.* Національна валюта України (1918–1919 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОВ України). – Ф. 1064, оп. 1, спр. 28.
5. Экономическая жизнь. – 1934. – 31 травня.
6. *Немановъ Л. М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917–4 февраля 1919 гг.). – К., 1919.
7. *Туган-Барановський М.* Політична економія. Курс популярний. – К., 1992.
8. Известия. – 1918. – 15 серпня.
9. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917– грудень 1918р. – Київ-Філадельфія, 1995.
10. Державний Вістник. – 1918. – 15 серпня.
11. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918.– 19 травня.
12. Там само. – 3 серпня.
13. Там само. – 12 серпня.
14. Державний Вістник. – 1918. – 10 вересня.
15. ЦДАВОВ України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 14.
16. Державний Вістник. – 1918. – 5 жовтня.
17. ЦДАВОВ України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 7.
18. Державний Вістник. – 1918. – 31 жовтня.
19. Там само. – 16 жовтня.
20. *Преображенский Е.* Социалистическая революция и финансы // Сборник к 3-му Конгрессу Интернационала. – М.: НарКомФин, 1921. – С. 21.
21. *Туган-Барановський М.* Неодкладна справа // Нова Рада. – 1918. – ч. 133.
22. Союз. – 1918. – № 13.
23. Frankfurter Zeitung. – 1918. – 19 червня.

